

การนับถือพุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย

ความเป็นมาของชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ดินแดนที่เป็นภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน เริ่มปรากฏอิทธิพลของราชอาณาจักรไทยในดินแดนนี้ ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 โดยพบชื่อเมืองนครราชสีมาปรากฏอยู่ในพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031)¹ จากพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงประกาศใช้เมื่อปีพ.ศ. 1998 โดยเมืองนครราชสีมาในฐานะเป็นเมืองชั้นโท² แต่อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าเมืองนครราชสีมาอาณาเขตขยายออกไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือเพียงใด แต่พบหลักฐานจากจารึกที่วัดพระธาตุศรีสองรักอธิบายถึงการสร้างพระธาตุศรีสองรักในปี พ.ศ. 2103 โดยพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งเมืองนครเวียงจันทน์และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาที่ทำการ "สร้างแปงอุทิศเจดีย์ศรีมหาธาตุให้เป็นเอกสีมาอันเดียวกันไว้เป็นหลักด่าน"³ จึงพอจะสรุปได้ว่าอย่างน้อยจนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 22 บริเวณที่อิทธิพลของอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างสามารถแพร่ขยายไปได้ขึ้นอยู่กับบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงแถบเมืองนครเวียงจันทน์นั่นเอง การสร้างพระธาตุศรีสองรักมีเหตุผลคือเป็นเขตแดนระหว่างอาณาจักรทั้งสองนี้ สร้างอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำโขง และด้านราชอาณาจักรไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่ได้ขยายอำนาจ

¹โยนิโอะ อิชิตี, "อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง," แปลโดย สุจริต คณกนฐรวงศ์ วารสารธรรมศาสตร์ 9 (ตุลาคม - ธันวาคม 2522): 150.

²กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : องค์การตำราของครุสภา, 2505), หน้า 320.

³สาร สาระทัศนันท์, ตำนานพระธาตุศรีสองรัก, (ที่ระลึกในงานนมัสการพระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย วันที่ 25-27 เมษายน พ.ศ. 2515) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, 2515), หน้า 6.

ไปไกลเกินเขตของเมืองนครราชสีมา จนกระทั่งในรัชสมัยของพระมหากษัตริย์องค์สุดท้ายของกรุงศรีอยุธยาจึงได้ปรากฏการติดต่อระหว่างราชสำนักอยุธยากับชุมชนเชื้อสายเขมรทางตอนใต้ของเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เรียกต่อมาว่าหัวเมืองเขมรป่าดง จึงกล่าวได้ว่าดินแดนส่วนใหญ่ของเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังไม่มีอำนาจของฝ่ายใดขยายเข้าไว้ควบคุมอย่างใกล้ชิดเท่าใดนัก แหล่งชุมชนและเมืองสำคัญต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณเขตรอบนอกของภาค เช่น เมืองนครราชสีมา หัวเมืองเขมรป่าดง^๖ หรือเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำโขง สภาวะเช่นนี้ได้รับการยืนยันจากงานวิจัยเกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ให้ความเห็นว่าบริเวณตอนกลางของเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คงมีสภาพเป็นบ้านร้างเมืองร้าง หรือมีผู้อยู่อาศัยอยู่อย่างเบาบางกระจัดกระจายกันเป็นหย่อม ๆ จึงไม่ปรากฏว่ามีบ้านใดเมืองใดเจริญรุ่งเรือง หรือมีร่องรอยว่าได้ติดต่อสัมพันธ์กับหัวเมืองอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วทางฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำโขงหรือกับเมืองในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา^๗

ตั้งนั้นการที่กองทัพไทยได้ส่งกำลังเข้าไปปราบปรามเมืองสำคัญทางฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำโขง เช่น เมืองนครเวียงจันทน์ เมืองนครหลวงพระบาง และเมืองนครจำปาศักดิ์ในช่วงปี พ.ศ. 2321-2322 จึงเท่ากับเป็นการแพร่ขยายอิทธิพลของราชอาณาจักรไทยเลยเขตเมืองนครราชสีมาออกไป โดยการใช้อำนาจทหารที่บังคับเมืองเหล่านี้ยอมรับอิทธิพลของราชอาณาจักรไทย และได้นำประชากรจากเมืองเหล่านี้มาตั้งกำลังของเมืองในดินแดนตอนในของราชอาณาจักรไทย ตั้งแต่เมืองนครราชสีมา^๘ ไปจนถึงเมืองในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา^๗

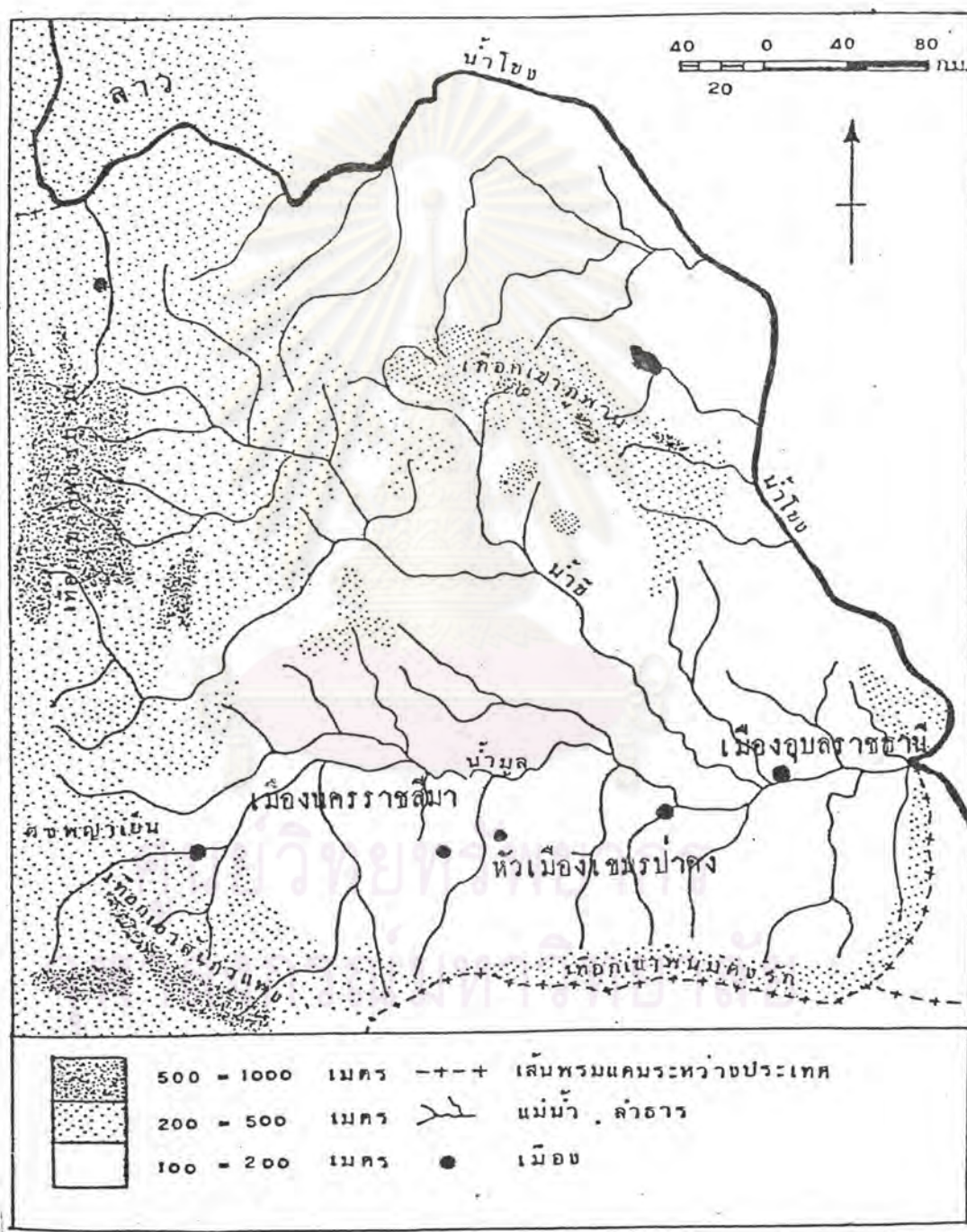
^๖ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 ภาคที่ 4 (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2506), หน้า 197 - 199.

^๗ กীরชย์ บุญมาธรรม, "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 19.

^๘ "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เล่มที่ 67 ใบของเมืองนครราชสีมา เรื่องทำระทุมหมื่นตัวแลกลูกหม้อทำส่วยของกองขุนประเสวีรวมอบให้เมืองปักธงไชย," ใน จดหมายเหตุนครราชสีมา (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2497), หน้า 58-60.

^๗ สีลา วีระวงษ์, พงศาวดารลาว (เวียงจันทน์ : กะซวงสิกสาทิทาน, 2500), หน้า 225.

ภาพที่ 1 เมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24.

การที่ราชอาณาจักรไทยสามารถขยายอิทธิพลเข้ามาสู่ เขตตอนกลางของภาค ตะวันออกเฉียงเหนือและที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงได้นั้น เริ่มต้นจากปัญหาความแตกแยกภายใน อาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเอง รวมทั้งความวุ่นวายภายในอาณาจักรเวียดนามในช่วงนั้น ทำให้การขยายอิทธิพลของราชอาณาจักรไทยสะดวกมากขึ้น ภายในเวลาไม่กี่ปีหลังจากปี พ.ศ. 2321 ราชอาณาจักรไทยก็สามารถมีอิทธิพลเหนืออาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง โดยสามารถ ควบคุมบริเวณเขตเมืองสำคัญ 3 เขตคือ เมืองนครเวียงจันทน์ เมืองนครหลวงพระบาง และเมืองนครจำปาศักดิ์ โดยมีสถานภาพเป็นเมืองประเทศราชของราชอาณาจักรไทย⁸ บริเวณ เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงอยู่กึ่งกลางระหว่างเมืองประเทศราชเหล่านี้กับหัวเมืองของ ราชอาณาจักรไทยตั้งแต่เมืองนครราชสีมาและเมืองในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นผลให้ การขยายอิทธิพลของราชอาณาจักรไทยเข้าสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือสะดวกยิ่งขึ้น

ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมีการเริ่มอพยพประชากรเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขต ผังตะวันตกของลุ่มแม่น้ำโขงบ้างแล้วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 อาทิ กลุ่มของพระครูโพนเสม็ด กลุ่มของพระวอพระตา กลุ่มของเจ้าผ้าขาว กลุ่มของเจ้าโสมพะมิตร⁹ แต่เป็นชุมชนที่มีขนาดเล็ก ใหญ่โต ไม่ได้ปรากฏเป็นเมืองสำคัญเท่ากับเมืองนครราชสีมาที่เป็นเมืองสำคัญมาตั้งแต่ช่วงปลาย พุทธศตวรรษที่ 20 การกบฏของเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองนครเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. 2369 ช่วยสะท้อน สภาวะนี้ได้เป็นอย่างดีถึงการทำที่เมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังเป็นเพียงชุมชนขนาดเล็ก จึงขาดความสามารถในการป้องกันตนเอง หรือต้านทานการเดินทัพของเจ้าอนุวงศ์ได้จนถึงเมือง นครราชสีมา หลังการปราบปรามเหตุการณ์กบฏของเจ้าอนุวงศ์แล้วรัฐบาลไทยได้ทำลายเมือง นครเวียงจันทน์¹⁰ และนำประชากรจากเมืองนครเวียงจันทน์มายังเมืองต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันตก ของลุ่มแม่น้ำโขง นโยบายนั้นนอกจากจะสามารถลดอำนาจของเมืองนครเวียงจันทน์ได้โดยตรง

⁸ เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 60.

⁹ ชีวชัย บุญมาธรรม, "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450", หน้า 22 - 23.

¹⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "บุรพภาคพระบรมมหาราชวังเฉลิมพระ เกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 20 ภาคที่ 33 (กรุง เทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2510), หน้า 74-75.

แล้ว ยังเป็นการขยายชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นจากการตั้งชุมชนใหม่และเพิ่มเติมกำลังให้กับชุมชนเดิม เห็นได้ว่าได้เกิดเมืองต่าง ๆ ขึ้นมาเป็นจำนวนมากในภูมิภาคนี้หลังปี พ.ศ. 2369¹¹ ก่อนหน้านั้นมีรายงานจำนวนของเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวม 21 เมือง คือ เมืองนครราชสีมา, เมืองพิมาย, เมืองนางรอง, เมืองปัก, เมืองคูขันธ์, เมืองสุรินทร์, เมืองสังข, เมืองรัตนบุรี, เมืองอุบลราชธานี, เมืองร้อยเอ็ด, เมืองสุวรรณภูมิ, เมืองกาลสินธุ์, เมืองมุกดาหาร, เมืองนครพนม, เมืองขอนแก่น, เมืองพุทไธสง, เมืองชนบท, เมืองเขียงแดง, เมืองภูเขียว, เมืองแสลงปาง, เมืองศรีสะเกษ¹² เมื่อถึงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีเมืองเพิ่มขึ้นอีก 20 เมืองคือ เมืองอำนาจเจริญ, เมืองเสนางคนิคม, เมืองภูแล่นช้าง, เมืองท่าขอนยาง, เมืองแซงบาดาน, เมืองกุฉินารายณ์, เมืองเรณูนคร, เมืองรามราช, เมืองอากาศ, เมืองอากาศอำนวย, เมืองหนองคาย, เมืองโพนพิสัย, เมืองไชยบุรี, เมืองคำเขื่อนแก้ว, เมืองสระเม็ยะ, เมืองภูเวียง, เมืองเขื่องคาน, เมืองคำทองน้อย, เมืองเซ่ล้าภา, เมืองลำเนาหนองปรือ¹³

นอกจากนี้หลังเหตุการณ์กบฏของเจ้าอนุวงศ์ในปี พ.ศ. 2369 บทบาททางด้านทหารเมืองและอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรมของอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเริ่มลดลง เมืองนครเวียงจันทน์ถูกทำลายกลายเป็นเมืองร้าง เมืองนครจำปาศักดิ์แม้ยังคงได้รับสิทธิปกครองตนเองในฐานะเมืองประเทศราช แต่ก็อ่อนกำลังลงตั้งแต่ความวุ่นวายจากการลุกฮือขึ้นของพวกข่าในปี พ.ศ. 2334 และในปี พ.ศ. 2360-2362¹⁴ ส่วนเมืองนครหลวงพระบางซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องไม่มากนักกับเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2369 และมันโยบายยอมอ่อนน้อมต่อราชอาณาจักรไทยมา

¹¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 178 - 180.

¹² จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173 (มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบรอบ 202 ปี วันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2513) (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2513), หน้า 55.

¹³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 179.

¹⁴ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 43 ภาคที่ 70 (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2512), หน้า 205-210.

ตั้งแต่การขยายอิทธิพลในสมัยกรุงธนบุรี ต่างไปจากเมืองนครเวียงจันทน์ที่ต้องใช้กำลังปราบปราม ซึ่งเมื่อพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์แล้ว เมืองนครหลวงพระบางมีอาณาเขตที่ใกล้ชิดกับเขตล้านนา จึงอยู่ในสภาพที่ต้องยอมอ่อนน้อมกับอาณาจักรที่สามารถควบคุมเขตนั้นไว้ นอกจากนี้เมืองนครหลวงพระบางยังอยู่ค่อนข้างจะห่างจากเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อเทียบกับเมืองนครเวียงจันทน์หรือเมืองนครจำปาศักดิ์ ดังนั้นหลังปี พ.ศ. 2369 อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างก็จะเข้ามาสู่ชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงที่มีการขยายชุมชนหลังปี พ.ศ. 2369 นี้จึงเริ่มลดลง ในขณะที่ความเจริญทางด้านต่าง ๆ ของราชอาณาจักรไทยในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมกำลังเจริญก้าวหน้าขึ้นอย่างมาก¹⁵ กรุงเทพฯเมืองหลวงของราชอาณาจักรไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้กลายเป็นศูนย์กลางด้านเศรษฐกิจการเมือง และวัฒนธรรมที่เริ่มขยายออกไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ทั่วถึงรวมทั้งเมืองหรือชุมชนต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

กระบวนการในการขยายอิทธิพลของราชอาณาจักรไทยมาสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่น่าที่จะได้เริ่มต้นขึ้นจากความพยายามที่จะขยายอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรม เห็นได้จากพระราชสาส์นจากราชสำนักธนบุรีไปยังเมืองนครเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. 2318 ตำนานวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่เมืองนั้นถึงการที่ครองจีวรไม่ได้ตัดเป็นชิ้นตามพระวินัย พร้อมทั้งการส่งจีวรที่ถูกตัดออกไปเป็นตัวอย่างเพื่อให้ "พระสังฆราชหม่อมและให้ว่ากล่าวพระสงฆ์ให้หมั้นจีวรเป็นชิ้นตามตัวอย่าง"¹⁶ ซึ่งคงเป็นความพยายามในขั้นต้นของการขยายอิทธิพลจากราชอาณาจักรไทยออกไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือและหลังสงครามกับเมืองนครเวียงจันทน์ เมืองนครจำปาศักดิ์ในช่วงปี พ.ศ. 2321 ได้มีการทขอยนำพระพุทธรูปสำคัญ ๆ จากเมืองเหล่านี้ไปยังกรุงเทพฯและเมืองต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งนอกจากจะเป็นการลดสถานะของการที่เมืองเหล่านั้นควรจะเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและจิตใจ

¹⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกรรมกับบรรพชนวัฒนธรรมต้นรัตนโกสินทร์," ใน ปากไก่และใบเรือ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2527), หน้า 134 - 171

¹⁶ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีพิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. 2310 - 2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพรัตนโกสินทร์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2501) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 142.

ของประชากรในท้องถิ่นต่อไปแล้ว ยังเป็นภาระแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของกรุงเทพฯ ที่ควร
แก่การเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและจิตใจแห่งใหม่ การนำพระพุทธรูปขรัวรัตน์หรือพระพุทธรูปปฏิมากร
แก้วผลึกจากเมืองนครจำปาศักดิ์มายังกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2354 เป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนความคิด
นี้ พระพุทธรูปขรัวรัตน์ทางเมืองนครจำปาศักดิ์ได้พยายามเก็บซ่อนไว้ จนกระทั่งพระยากลาโหมราช
เสนาข้าหลวงที่ไปร่วมงานฉลองเจ้าพระวิไชยราชชัตติยวงศา เจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ไปพบเข้าใน
ที่ว่งนั้น¹⁷ จึงได้ทำการ "ชักชวนท้าวเพี้ยทั้งปวงให้พร้อมใจกันเข้าซื้อกับข้าหลวงลงในบอกลงมายังลูกขุน
ณ ศาลา ให้กราบทูลถวายพระพุทธรูปปฏิมาแก้วผลึก"¹⁸ เพราะว่าพระพุทธรูปองค์นี้ "เป็นทองคำมากควร
ที่จะเป็นของต้องพระราชประสงค์และเป็นสิ่งมิ่งมงคลศรีสวัสดิ์รัตนราชดิถีไม่ควรจะประดิษฐานอยู่ใน
เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นแต่เมืองประเทศราชน้อย"¹⁹

แต่อย่างไรก็ตามหลังปี พ.ศ. 2369 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายประการขึ้นกับ
ความสัมพันธ์ระหว่างราชอาณาจักรไทยกับอาณาจักรลาว ในทางด้านตะวันตกก็เกิดสงครามกับ
อาณาจักรพม่าได้เริ่มลดความรุนแรงลงอย่างมาก ในขณะที่ทางด้านตะวันออกอาณาจักรเวียตนาม
ได้เข้มแข็งขึ้นมาอีกครั้ง และขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตที่ราชอาณาจักรไทยแพร่ขยายอิทธิพลออกไป
ทางด้านตะวันออก จนกลายเป็นสงครามขึ้นในดินแดนกัมพูชาในระหว่างปี พ.ศ. 2376 - 2389²⁰
จากกรณีนี้ราชอาณาจักรไทยต้องเข้ามามีบทบาทในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพิ่มมากขึ้น เมือง

¹⁷ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ในประชุมพงศาวดาร
เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 224 - 225.

¹⁸ กรมศิลปากร, "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์กับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์และเจ้า
ราชวงศ์," ในประชุมพงศาวดารเล่ม 43 ภาคที่ 70, หน้า 239.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1
(กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 134 - 147.

ก.ศ.ร. กุหลาบ, ตำนานสยามยุทธ เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, 2514),
หน้า 417 - 1104.

ต่าง ๆ ในเขตภาคนี้ เป็นแหล่งเสบียงและถูกเกณฑ์กำลังคนสำหรับสงครามครั้ง²¹ การเดินทางติดต่อระหว่างเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น มีการทำแผนที่เส้นทางติดต่อระหว่างเมืองและชุมชนต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากการศึกษาได้สรุปว่าแผนที่ฉบับนี้ถูกทำขึ้นหลังปี พ.ศ. 2369²² แผนที่ฉบับนี้ได้ให้รายละเอียดของเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เส้นทางระยะเวลาในการเดินทาง แต่มีข้อสังเกตคือแผนที่นี้ให้รายละเอียดเฉพาะในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหลัก โดยแทบไม่มีรายละเอียดของเมืองทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงไว้เลย ซึ่งช่วยชี้ให้เห็นถึงการที่ราชอาณาจักรไทยได้เพิ่มพูนความสำคัญให้กับเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

เมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 นี้ส่วนใหญ่อยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำมูล โดยมีกลุ่มเมืองสำคัญ 3 กลุ่มคือ กลุ่มเมืองนครราชสีมา กลุ่มเมืองเขมรป่าดง และกลุ่มเมืองอุบลราชธานี เมืองนครราชสีมามีความสัมพันธ์กับราชอาณาจักรไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อมีการขยายอิทธิพลเข้ามาสู่ตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เมืองนี้ได้มีส่วนสำคัญต่อการดำเนินการโดยมีบทบาทในการช่วยควบคุมจำนวนประชากรด้วยการสักเลก การกวาดครัว การส่งเสบียงให้กับกองทัพไทย²³ การสืบราชการ²⁴ เมืองอุบลราชธานีแม้ประชากรส่วนใหญ่จะเป็นชาวลาวที่อพยพมาจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง

²¹ กรมศิลปากร, "จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3,"

ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 42 ภาคที่ 67 (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2512), หน้า 130 - 132.

²² Victor Kennedy, "An Indigenous Early Nineteenth Century Map of Central and Northeast Thailand," In Memorian Phya Anuman Rajadhon Tej Bunnag and Michael Smithies ed. (Bangkok : Journal of The Siam Society, 1970), p. 315-348.

²³ "คดีใบบอกรัชกาลที่ 3" หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 11 ค.

²⁴ "ร่างตราตอบเมืองนครราชสีมา" หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1172 เลขที่ 8.

ภาพที่ 2 แผนที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา Victor Kennedy, "An Indigenous Early Nineteenth Century Map of Central and Northeast Thailand," In Memorian Phya Anuman Rajadhon. Tej Bunnag and Michael Smithies ed. (Bangkok : Journal of The Siam Society, 1970), p 315-348.

แต่มีความเป็นเอริกับเมืองนครเวียงจันทน์และได้มีการทำสงครามกันหลายครั้ง²⁵ ทำให้เมืองนี้
เลือกที่จะสนับสนุนฝ่ายไทย กำลังคนจากเมืองนี้ได้เข้าช่วยราชอาณาจักรไทยในการต่อสู้กับเมือง
นครเวียงจันทน์หลายครั้ง และยังช่วยในการจัดส่งเสบียงให้กับกองทัพไทย²⁶ หลังเหตุการณ์ใน
ปี พ.ศ. 2369 กลุ่มเมืองแถบที่สืบเชื้อสายมาจากพระวอพระตาได้รับความดีความชอบจาก
รัฐบาลไทยมากที่สุด²⁷ สำหรับกลุ่มเมืองเขมรป่าดงซึ่งเป็นชุมชนเชื้อสายเขมรไม่ได้มีความผูกพัน
ทางเชื้อชาติหรือวัฒนธรรมกับชาวลาวมากนัก และในการปราบดาฎเจ้าอนุวงศ์เมืองแกลงได้ช่วย
เหลือกองทัพไทยในการนั้นด้วย²⁸

กล่าวได้ว่า การก่อตั้งชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มมีขึ้นอย่าง
กว้างขวางในช่วงหลังปี พ.ศ. 2369 และเป็นช่วงที่บทบาททางการเมืองและวัฒนธรรมของเมือง
ที่เคยเป็นศูนย์กลางของชาวลาวเช่น เมืองนครเวียงจันทน์ เมืองนครจำปาศักดิ์เริ่มเสื่อม
อิทธิพลลง ในขณะที่อิทธิพลของราชอาณาจักรไทยทางด้านต่าง ๆ กำลังขยายตัวเข้ามาเพิ่มขึ้น

ความเป็นมาด้านการศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย

การแพร่เข้ามาของพุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากการศึกษาทาง
ด้านโบราณคดีพบพระพุทธรูปและเสมาหินสมัยทวารวดีที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16²⁹
นับเป็นหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดที่ทำให้ทราบได้ว่ามีการนำถือพุทธศาสนาในท้องถิ่นนี้มาอย่างเนิ่นยั้งแต่
ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว

²⁵ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 108 - 112.

²⁶ วัฒน์ พ.ศรีสุวรรณ, ไทย ลาว อีสาน (อุดรธานี : โรงพิมพ์อีสานอุดรธานี, 2521),
หน้า 33.

²⁷ คูราลักษณ์ สถิรบุตร, "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์" (วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 36.

²⁸ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 3
ภาคที่ 4, หน้า 246.

²⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16," ใน ประวัติศาสตร์
และโบราณคดีภาคอีสาน (กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้วการพิมพ์, 2521), หน้า 48.

ประมาณว่าอารยธรรมอินเดียได้เริ่มแพร่เข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในราวพุทธศตวรรษที่ 7 เกิดแคว้นที่มีกษัตริย์ปกครองมาจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 อารยธรรมอินเดียที่เข้ามาที่มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างมาก เกิดชุมชนขึ้นตามลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๆ เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และสาขาของแม่น้ำเหล่านี้ ชุมชนที่เกิดขึ้นมีการรวมตัวกันเข้าเป็นกลุ่มเมืองหรือแคว้นที่มีกษัตริย์ปกครองรับอารยธรรมอินเดียที่เผยแพร่เข้ามาในรูปของความเชื่อทางศาสนา การปกครอง และประเพณีในราชสำนัก³⁰

ความเจริญในด้านต่าง ๆ เหล่านี้เข้ามาสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 2 ทางด้วยกันคือทางหนึ่งจะแพร่เข้ามาจากทางภาคกลางของประเทศไทย และอีกทางหนึ่งมาจากทางตอนใต้ของเขตปากแม่น้ำโขงกับเขตด้านตะวันออกเฉียงของประเทศไทยปัจจุบัน อิทธิพลของวัฒนธรรมที่ผ่านเข้ามาจากทางภาคกลางของประเทศไทยเป็นวัฒนธรรมทวารวดีซึ่งมีลักษณะเป็นศิลปกรรมทางพุทธศาสนา ทำให้เกิดศติการก่อสร้างเสมาหินปักตามเนินดินอุทิศถวายแก่พุทธศาสนาเสมาหินเหล่านี้พบได้ทั่วไปในบริเวณส่วนต่าง ๆ ของเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อิทธิพลของวัฒนธรรมจากบริเวณตอนใต้ของปากแม่น้ำโขงกับทางด้านตะวันออกเฉียงของกัมพูชาเป็นวัฒนธรรมแบบเจนละ วัฒนธรรมในกลุ่มนี้จะเกี่ยวข้องกับความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ชนชั้นปกครองเป็นผู้นำในการนำศติพราหมณ์นี้เข้ามาก่อให้เกิดการสร้างเทวสถาน ศิวลึงค์ และรูปโคนนทีขึ้นบุช³¹

ชุมชนโบราณในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 จึงมีความสัมพันธ์กับดินแดนข้างเคียงคือ อาณาจักรเจนละบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและอาณาจักรทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อแบ่งออกตามลักษณะภูมิประเทศพบซากโบราณสถานตามบริเวณต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือกระจายอยู่ในเขตต่าง ๆ 4 เขตดังต่อไปนี้

1. ลุ่มน้ำโขงและแม่น้ำมูล

บริเวณนี้ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี นครพนม ยโสธร และร้อยเอ็ด มีแม่น้ำโขงอยู่ทางทิศตะวันออก แม่น้ำมูลไหลมาจากทางด้านทิศตะวันตก เขตนี้พบโบราณสถานโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นจากอิทธิพลของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ สิ่งก่อสร้างจากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์เป็นของชนชั้นปกครองเป็นศิลปกรรมที่สวยงามมีฝีมือและเทคนิคในการทำสูง

³⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16,"

วารสารเมืองโบราณ 3 (ตุลาคม-ธันวาคม 2519) : 36-38.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47-48.

เช่น การสร้างเทวสถานและเทวรูป สิ่งก่อสร้างจากอิทธิพลของศาสนาพุทธพบอยู่ทั่วไปตามเนินดินที่เคยเป็นชุมชนโบราณส่วนใหญ่ เป็นเสมาหินและพระพุทธรูปหินแบบทวารวดี ซึ่งน่าจะเป็นของชาวพื้นเมืองสร้างขึ้น เพราะมีลักษณะที่ไม่มีความพิถีพิถันในการทำเท่าใดนัก

2. ตอนกลางของลุ่มแม่น้ำมูล

บริเวณนี้ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ และนครราชสีมา เป็นบริเวณที่ราบลุ่มสาขาของแม่น้ำมูล เช่น ลำปลายมาศ ลำจักรราช พบร่องรอยของชุมชนโบราณกระจายอยู่จำนวนมากมีการพบชุมชนโบราณที่เก่าแก่กว่าสมัยทวารวดีและสมัยเจนละ ชุมชนโบราณเหล่านี้มีลักษณะที่เป็นของตัวเองในด้านความเชื่อ วัฒนธรรมและศิลปกรรม พบอิทธิพลทางพุทธศาสนาจากการสร้างพระพุทธรูปหินทรายขัดสมาธิขนาดปรกขนาดใหญ่มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปแบบทวารวดีรุ่นเก่า อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ในบริเวณชุมชนโบราณในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำลำปลายมาศในเขตอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์

3. ตอนต้นของลุ่มแม่น้ำมูล

บริเวณนี้เริ่มตั้งแต่เทือกเขาตองพระยาเข็นในเขตตำบลจันทิก อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมาลงมาถึงเขตอำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา มีลำตะคองไหลจากเทือกเขาตองพระยาเข็นทางทิศตะวันตกมาทางด้านทิศตะวันออก และกลายเป็นแม่น้ำมูลผ่านอำเภอเมืองไปยังอำเภอพิมายและอำเภอจักรราช กับลำพระเพลิงที่ไหลมาจากเทือกเขาพนมดงรักทางทิศใต้ลงสู่ที่ราบลุ่มทางทิศตะวันออกรวมกับลำตะคอง ในบริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำทั้งสองนี้พบชุมชนโบราณกระจายอยู่ทั่วไปโบราณสถานและโบราณวัตถุมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 ชุมชนโบราณที่สำคัญอยู่ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา มีลักษณะเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีมีสถาปัตยกรรมและชิ้นส่วนพระพุทธรูปสมัยทวารวดี และในบริเวณที่เรียกว่าบ่ออีกาในเขตอำเภอสูงเนินพบจารึกหินทรายสีแดงจารึกเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาขอมเป็นอักษรรุ่นเก่าสมัยเมืองพระนครอธิบายถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่แพร่เข้ามาในดินแดนแถบนี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15

4. บริเวณลุ่มแม่น้ำชี

บริเวณนี้อยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น อุดรธานี กาฬสินธุ์ มหาสารคาม และร้อยเอ็ด บริเวณนี้ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอาณาจักรเจนละน้อยมาก จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 19 จึงได้รับวัฒนธรรมเจนละที่ผ่านมาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง บริเวณนี้ได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมแบบทวารวดีมาก่อน พบหลักฐานทางพุทธศาสนาที่เป็นอิทธิพลของศิลปกรรมทวารวดีคือพระนอนสลักอยู่บนหน้าผาบนยอดเขาภูเวียงระหว่างเขตอำเภอชุมแพและอำเภอภูเวียง

จังหวัดขอนแก่น³²

จากหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้เห็นได้ว่าเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาอย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 แต่มีการผสมกันระหว่างอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และความเชื่อต่าง ๆ ในท้องถิ่น แต่อย่างไรก็ตามอาณาจักรโบราณในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มสลายตัวลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 และมีการแพร่เข้ามาของพุทธศาสนาสู่ชุมชนต่าง ๆ อีกครั้งหลังช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากคติของพุทธศาสนาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง

การแพร่ขยายคติของพุทธศาสนาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเข้าสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การแพร่ขยายคติของพุทธศาสนาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเข้าสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่เข้ามาพร้อมการอพยพของประชากรจากท้องถิ่นนั้นเข้ามาสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เชื่อว่าคติของพุทธศาสนาในอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาในอาณาจักรกัมพูชา ซึ่งรับพุทธศาสนาจากอาณาจักรศรีวิชัยในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในราวพุทธศตวรรษที่ 14 แล้วจึงแพร่เข้าสู่ชุมชนในเขตลุ่มแม่น้ำโขงในเวลาต่อมา³³ ในราวพุทธศตวรรษที่ 19 อาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างได้ขยายอิทธิพลลงมาทางตอนใต้ตามแนวแม่น้ำโขงจนถึงชายแดนอาณาจักรกัมพูชาโดยขุนยักษ์ฟ้าและพระยาฟ้าจุม³⁴ ซึ่งต่อมาได้เป็นผู้ที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้างโดยได้รับความช่วยเหลือจากกษัตริย์กัมพูชาและเกิดการรับอิทธิพลด้านพุทธศาสนาเข้ามาด้วย ในสมัยพระเจ้าฟ้าจุมได้อาราธนาพระปาชัมมมหาเถระพร้อมทั้งภิกษุ 4 รูป สามเณร 3 รูป และขอพระบาง จากกษัตริย์กัมพูชามาตั้งเมืองนครหลวงพระบาง³⁵

³² อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, "การศึกษาสถาปัตยกรรมลพบุรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," ใน วารสารเมืองโบราณ 3(ตุลาคม-ธันวาคม 2519) : 63-64.

³³ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติพุทธศาสนาในสยาม (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2522), หน้า 2-3.

³⁴ กรมศิลปากร, "พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 10 ภาคที่ 11, หน้า 155-156.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166-167.

ในสมัยของพระเจ้าฟ้าจัม (พ.ศ. 1897-1917) อาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่นครหลวงพระบาง ได้แพร่ขยายอาณาเขตออกไปและปรากฏว่าได้กวาดต้อนประชากรจากดินแดนบริเวณแถบลุ่มแม่น้ำโขงไว้ได้การปกครอง รวมทั้งมีการอธิบายว่าสามารถขยายอำนาจเข้ามาถึงเขตที่ราบสูงโคราชแล้ว³⁶ นอกจากการขยายอิทธิพลทางการเมืองยังได้ส่งเสริมพุทธศาสนา โดยได้ทำการ "มีางรัดเสียยังมีจลาหิหฺฐีเฝ้าเฝ้า เรือนทั้งเฝ้าเสื่ออันอยู่เรือนอยู่กว้างขึ้นแทบที่สัดงเห็น ก็ให้มีางเสียให้รัดเล็กเสียหมดแล้วให้สร้างแปลงให้เป็นวัดความหาพิหาร"³⁷ ต่อมาในสมัย พระโพธิสาร (พ.ศ. 2040-2063) ได้ทรงบูรณะพระธาตุพนมพร้อมทั้งพระราชทานข้าทาสเป็น พุทธบูชาจำนวน 3,000 คน เพื่อเป็นทำอุปราภกและบูรณะองค์พระธาตุพนม³⁸ นอกจากนี้ยังส่งทูตไปขอพระไตรปิฎกจากอาณาจักรล้านนาพร้อมทั้งนิมนต์พระเทพมงคลเถระมาจากเมืองเชียงใหม่³⁹ ในสมัยพระไชยเชษฐาธิราช (พ.ศ. 2093-2115) ได้ทรงครองราชย์ที่เมืองเชียงใหม่อยู่ระยะหนึ่ง แล้วจึงเสด็จกลับมาสร้างเมืองนครเวียงจันทน์ขึ้นในปี พ.ศ. 2103 พร้อมนำพระแก้วมรกตจากเมือง เชียงใหม่มาไว้ที่เมืองนี้⁴⁰ เมืองนครเวียงจันทน์ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงทางตอนเหนือของเขต ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้เมืองนี้สามารถติดต่อกับชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ดีตั้ง ขึ้นและเมืองนี้ได้กลายเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและวัฒนธรรมในแถบนี้ต่อมา ทางด้านศาสนา ได้มีหลักฐานแสดงว่าในปี พ.ศ. 2326 มีพระสงฆ์จากเมืองนครเวียงจันทน์เดินทางไปยังชุมชน ต่าง ๆ แถบลุ่มแม่น้ำโขง⁴¹

³⁶ สี่ลา วีรวงศ์, พงศาวดารลาว, หน้า 46-67.

³⁷ กรมศิลปากร, "พงศาวดารล้านช้าง," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 2 ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2506), หน้า 161.

³⁸ พระเทพโมลี, ประวัติย่อพระธาตุพนม, พิมพ์ครั้งที่ 5. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เฝื่องอักษร, 2516), หน้า 33.

³⁹ สี่ลา วีรวงศ์, พงศาวดารลาว, หน้า 98.

⁴⁰ กรมศิลปากร, "พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 10 ภาคที่ 11, หน้า 181.

⁴¹ กรมศิลปากร, "พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 44 ภาคที่ 70, หน้า 133.

หลังรัชกาลของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชพม่า เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในเขตเมืองนครเวียงจันทน์ และเมืองนครหลวงพระบาง เมื่อพม่าเริ่มหมดอิทธิพลลงก็เข้าสู่ช่วงที่เต็มไปด้วยความสับสนวุ่นวายทางการเมืองภายในอาณาจักรนั้นจนเกิดการแบ่งออกเป็น 3 เมืองใหญ่ ๆ คือ เมืองนครเวียงจันทน์ เมืองนครหลวงพระบาง และเมืองนครจำปาศักดิ์ ปกครองกันเอง⁴² ซึ่งทำให้เกิดการอพยพของชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นระยะ ๆ

การอพยพของชาวลาวเข้าสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้จะเริ่มต้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 23 ทำให้เกิดชุมชนต่าง ๆ กระจายตัวอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำโขงและยังเป็นการนำเอาวัฒนธรรมและความเชื่อทางศาสนาเข้ามาด้วย เช่น การอพยพในปี พ.ศ. 2231 ที่นำโดยพระครูโพนเสม็ด ในระหว่างที่เดินทางเพื่อหาหลักแหล่งถาวรได้ผ่านชุมชนต่าง ๆ พร้อมทั้งการสร้างศาสนสถาน ซ่อมแซมบูรณะ หรือตั้งชุมชนไว้เพื่ออยู่ภายใต้การพระศาสนาตามจุดเหล่านั้น⁴³ และเมื่อพระครูโพนเสม็ดได้ตั้งหลักแหล่งอย่างมั่นคงที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองนี้กลายเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาสำหรับชุมชนที่ตั้งขึ้นในแถบลุ่มแม่น้ำมูลในเวลาต่อมา พระสงฆ์จากเมืองนครจำปาศักดิ์จะถูกอาราธนาไปครองวัดตามชุมชนต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ⁴⁴ และยังเป็นแหล่งให้ความช่วยเหลือต่อการศาสนาสำหรับชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย⁴⁵ วัฒนธรรมนิยมและคติทางพุทธศาสนาแบบนี้ยังได้แพร่หลายอยู่ในแถบนี้อย่างกว้างขวางจนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 25⁴⁶

⁴² ธวัช ปุณโณทก, พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 17-19.

⁴³ พระยามหาอำมาตยาธิบดี, "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์," ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 43 ภาคที่ 70, หน้า 166-170.

⁴⁴ ไตรภุมการทองสิง-จันทร์ กานกาญจน์, ตำนานเมืองพนานิคม (ม.ป.ท., 2481), หน้า 16-17.

⁴⁵ ระลึก ฮานี, บ้านชีทวน (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานยกช่อฟ้าอุโบสถและตัดลูกนิมิต วัดธาตุสวนตาล ตำบลชีทวน อำเภอเชียงใน จังหวัดอุบลราชธานี วันที่ 6-8 เมษายน พ.ศ. 2527) (อุบลราชธานี : รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2527), หน้า 45-46.

⁴⁶ พระโพธิวงศาจารย์, ทำเนียบสมณศักดิ์ของชาวเมืองเวียงจันทน์โบราณ (พิมพ์แจกในคราวรับพระราชทานสมณศักดิ์ของพระธรรมวิจิตรญาณ วันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2471), หน้า 4-15.

จารีตทางพุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน มีความผูกพันกับท้องถิ่นของตนอย่างมาก ซึ่งสอดคล้องกับสภาพของสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ที่เมืองต่าง ๆ ยังคงเป็นชุมชนที่มีจำนวนประชากรไม่มากนัก เช่น ชาวผู้ไทจากเมืองกะปองที่อพยพเข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในประมาณปี พ.ศ. 2387 และตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่ปัจจุบันเป็นอำเภอวาริชภูมิ จังหวัดสกลนคร มีประชากรในช่วงปี พ.ศ. 2387 เพียง 2,000 คน⁴⁷ การดำรงชีพเป็นการเพาะปลูกแบบยังชีพกับการหาของป่าโดยสันนิษฐานจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่กรุงเทพฯจะเรียกร้องจากเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งจะเป็นผลิตผลจากป่าเป็นหลัก⁴⁸ สะท้อนให้เห็นข้อจำกัดของการผลิตทางการเกษตรเพื่อให้มีผลิตผลส่วนเกินมากพอที่จะมาให้กับกรุงเทพฯ ขณะที่ของป่าเป็นผลผลิตจากธรรมชาติมักจะมีอย่างอุดมสมบูรณ์ในดินแดนที่มนุษย์เพิ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ในขณะที่เขตที่ราบภาคกลางของราชอาณาจักรไทย กรุงเทพฯจะเรียกเก็บส่วยในลักษณะของผลิตผลทางการเกษตรเป็นหลัก และเห็นได้ว่าในเขตที่ราบภาคกลางนั้นเป็นบริเวณที่สามารถทำการเกษตรได้อย่างมีประสิทธิภาพ

แต่อย่างไรก็ตามลักษณะพื้นฐานของสังคมเกษตร จำเป็นที่จะต้องมีการร่วมมือกันในการทำงานต่าง ๆ สถาบันทางศาสนามีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางด้านต่าง ๆ ของสังคมแม้จะเป็นกิจกรรมที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับกิจของสงฆ์โดยตรงก็ตาม ในทางปฏิบัติแล้ววัดเป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นต่าง ๆ ในชนบทของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสภาพเช่นนี้คงดำรงอยู่แม้แต่ในปัจจุบัน⁴⁹ แต่การที่ศาสนามีความสัมพันธ์กับท้องถิ่นอย่างมากนี้มัจุด้อยที่สำคัญประการหนึ่ง คือ พระสงฆ์ต้องมีความสัมพันธ์กับกิจกรรมต่าง ๆ ของท้องถิ่น ทั้งกับบทบาทในทางธรรมและบทบาททางโลกด้วย

⁴⁷ ฝรั่งค์ วงศ์ประทุม, ประวัติผู้ไทกะปอง (พิมพ์เนื่องในงานศพนายสาวิตร และนายฉัตรชัย วงศ์ประทุม วัดสะพานคำ จังหวัดสกลนคร) (สกลนคร : โรงพิมพ์ศิริอักษร, 2522), หน้า 4-5.

⁴⁸ ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พระหมสาขา ณ สกลนคร) (สกลนคร : สกสการพิมพ์, 2523), หน้า 15-17.

⁴⁹ วิลเลียม เคลาสเนอร์, "พุทธศาสนาตามแบบชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," ใน สังคมวิทยาของหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แปลโดย สุกฤษณ์ ศิวรักษ์, หน้า 166-190.

อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การที่พระสงฆ์ต้องมาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางโลกนี้มีหลักฐานที่แสดงว่าเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น รายงานในปี พ.ศ. 2443 พบว่าพระสงฆ์ในเขตมณฑลนครราชสีมาใช้เวลาส่วนใหญ่บูรณะวัด ช่วยคฤหัสถ์ถางไร่ทำสวน⁵⁰ หรือในเขตมณฑลอีสานพระสงฆ์ทำงานสร้างเกวียนและเลี้ยงวัว⁵¹ นอกจากนี้จารีตประเพณีของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นในทางโลกยังเห็นได้จากประเพณีของชุมชนที่พระสงฆ์จะเข้ามามีส่วนร่วมในพิธีกรรมไม่เพียงเป็นแค่ผู้ทำหน้าที่ประกอบพิธี เช่น ประเพณีในเดือน 5 หรือเดือนเมษายนที่ถือเป็นเดือนที่เริ่มต้นปีใหม่ วัดจะเชิญพระพุทธรูปออกจากโบสถ์ไปตั้งที่หอสงฆ์เพื่อให้ชาวบ้านนำน้ำอบน้ำหอมมาสร้างตามประเพณี ในการสร้างพระนั้นนอกจากจะมีน้ำอบน้ำหอมแล้วยังจะต้องมีดอกไม้ไว้บูชาพระโดยมีพิธีเก็บดอกไม้บูชาพระจากพระสงฆ์ สามเณร ชายหนุ่ม หญิงสาวต่างพากันไปเก็บดอกไม้ตามป่าโดยถือเป็นการสร้างกุศล และในช่วงประเพณีสงกรานต์ที่มีการสาดน้ำกันอยู่นั้นทั้งชายหนุ่มหญิงสาวตลอดจนผู้ใหญ่ พระสงฆ์สามเณร ถ้าเดินไปพบการเล่นสาดน้ำตามประเพณีท้องถิ่นจะ ไม่มีการละเว้นให้เลยเพราะถือว่าเป็นพิธีเพื่อทำให้ฝนฟ้าตกบริบูรณ์⁵²

ในช่วงฤดูการทำบุญบั้งไฟพระสงฆ์จะเข้าไปมีส่วนร่วมอย่างมาก วัดจะเป็นสถานที่จัดสร้างบั้งไฟและพระสงฆ์ก็จะมีส่วนในการทำบั้งไฟแข่งขันกับชาวบ้านด้วย⁵³ นอกจากนี้ในประเพณีบุญบั้งไฟจะยังมีการแข่งกลองหรือแข่งตีกลองซึ่งพระสงฆ์ก็จะเข้าไปร่วมการแข่งขันกับชาวบ้านด้วย⁵⁴ ประเพณีการทำบุญเหล่านี้ช่วยทำให้เห็นความผูกพันระหว่างศาสนาและสังคมที่ใกล้ชิด

⁵⁰ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลนครราชสีมา," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 (ร.ศ. 119) : 158-159.

⁵¹ ลีทงา เขตวัน, "หลวงปู่ดูลย์ อตุโล วัดบูรพาราม อ้าแกมเมืองจังหวัดสุรินทร์," โลกทัศน์ 2 (20 พฤศจิกายน 2526) : 91.

⁵² หลวงผดุงแคว้นประจันต์, "ลัทธิธรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน," ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 5. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 9-10.

⁵³ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 630-631.

⁵⁴ จารุวรรณ ธรรมวัตร, "เทศกาลเดือนหก," ใน วัฒนธรรมไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (เนื่องในงานนิทรรศการวัฒนธรรมไทย ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา วันที่ 12-19 สิงหาคม พ.ศ. 2520) (นครราชสีมา : ตราเลือกการพิมพ์, 2520), หน้า 70.

กันมาก ให้ภาพของสังคมที่ชุมชนกับวัดมีความผูกพัน และพึ่งพากันอย่างมากทั้งในทางโลกและทางธรรม แม้ว่าวิถีชีวิตของสงฆ์จะถือได้ว่าเป็นคนละโลกกับชาวบ้านธรรมดา พระสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ศึกษาปริยัติธรรมเพื่อจุดมุ่งหมายทางธรรม แต่ในขณะเดียวกันก็มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางโลกกับชุมชน และชุมชนเองก็สามารถร่วมกันสถาปนาสมณศักดิ์ให้กับพระสงฆ์รูปหนึ่งรูปใดที่เห็นว่าสมควร ให้ได้รับสมณศักดิ์สูงขึ้น⁵⁵ ในแบบแผนการจัดสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือแบ่งออกเป็น 8 ชั้น ตามการจัดสมณศักดิ์สงฆ์ของเมืองนครเวียงจันทน์ คือ

1. สำเร็จ หมายถึง พระสงฆ์ที่เรียนจบหลักสูตรเบื้องต้น คือเรียนสวดมนต์จบและเรียนมูลกัจจายณะจบทั้งสองอย่างนี้ เป็นเกณฑ์
2. ชำ หมายถึง พระสงฆ์ที่ได้รับตำแหน่งสำเร็จมาก่อนและเป็นผู้มีความพยายามเล่าเรียนให้สูงขึ้นไปมีคุณธรรมเป็นที่เลื่อมพระศาสนาได้
3. คู้ หมายถึง พระสงฆ์พ้นจากนวกภูมิและมีชฎิณภูมิตั้งอยู่ในเถรภูมิแล้ว ควรเป็นครูผู้สั่งสอน มีวิสัยสมบัติและเป็นมหาสุตรคือได้เล่าเรียนมามากและได้รับตำแหน่งชามาก่อนแล้ว
4. ฝ่าย หมายถึง ตำแหน่งสำหรับการปกครองสงฆ์ที่ได้รับตำแหน่งนี้ต้องเป็นคูมาก่อนเป็นผู้มีความสามารถในการสั่งสอนและคุ้มครองสงฆ์
5. ต้าน หมายถึง ตำแหน่งสำหรับปกครองสงฆ์สูงกว่าฝ่ายโดยถือเป็นตำแหน่งประจำแขวงต่าง ๆ
6. หลักคำ หมายถึง เป็นตำแหน่งที่เทียบได้กับเจ้าคณะจังหวัดปัจจุบัน ถือเป็นผู้ปกครองประจำเมืองต่าง ๆ
7. ลูกแก้ว หมายถึง ตำแหน่งสมณศักดิ์ของสงฆ์ที่สมควรเป็นทายาทของสังฆนายก มีแต่ในเมืองนครเวียงจันทน์แห่งเดียว
8. ยอดแก้ว หมายถึง ตำแหน่งประมุขคณะสงฆ์คือเป็นสังฆนายก เป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติและวิสัยสมบัติทั้งเป็นครูฐานันุบุคคลผู้ควรเคารพยำเกรงของสังฆมณฑล มีเพียงตำแหน่งเดียวอยู่ที่เมืองนครเวียงจันทน์⁵⁶

⁵⁵ หลวงผดุงแคว้นประจันต์, "ลัทธิธรรมเนียมราชฎาภาคอีสาน, " ใน ลัทธิธรรมเนียม ต่าง ๆ เล่ม 1, หน้า 15-16.

⁵⁶ พระโพธิวงศาจารย์, กำเนิดสมณศักดิ์ของชาวเมืองเวียงจันทน์โบราณ, หน้า 17-30.

การยกย่องให้ดำรงในตำแหน่งในสมณศักดิ์ สำเร็จ ชำ และคุ ประชาชนใน
ท้องถิ่น เป็นผู้ยกย่องให้เป็นตามมติในท้องถิ่นนั้น ๆ เป็นทั้งพิธีการทำบุญและการแต่งตั้งสมณศักดิ์ไป
พร้อมกัน โดยมีพิธีสงฆ์ที่ เรียกว่าฮัตหรือรดน้ำพระขึ้นตามตำแหน่งต่าง ๆ คือจากสำเร็จเป็นชาจาก
ชาเป็นคุตามลำดับ⁵⁷ ส่วนในตำแหน่งสำหรับการปกครองคณะสงฆ์คือ ฝ่าย ด้าน และหลักคำ
มีพิธีฮัตด้วยทุกชั้นแต่ทางฝ่ายการปกครองในแต่ละท้องถิ่นจะเข้ามามีส่วนร่วม ส่วนตำแหน่งลูกแก้ว
และฮัตแก้วมีเฉพาะในเมืองนครเวียงจันทน์เท่านั้น⁵⁸

การรับคติของพุทธศาสนาจากกรุงเทพฯ เข้าสู่เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ก่อนปี พ.ศ. 2394 ที่เป็นปีเริ่มต้นของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในเขตภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ การรับคติของพุทธศาสนาจากกรุงเทพฯ ได้เริ่มเกิดขึ้นมาก่อนหน้านั้นแล้ว
ปรากฏสถาปัตยกรรมทางศาสนาศิลปสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายมีลักษณะฐานพระอุโบสถที่ทำเป็นฐาน
โค้งเป็นอย่างลักษณะปากเรือสำเภาหรือเรียกตามภาษาช่างว่า โค้งปากตะเภาในเขตเมืองนครราชสีมา
หลังเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2310 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านพุทธศาสนาอย่างมาก
ในกรุงเทพฯ เช่นการส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรม การก่อตั้งของแนวความคิดในแบบเหตุผล
นิยมที่ทำให้การนับถือศาสนาเป็นสิ่งที่ต้องเข้าใจด้วยปัญญามากกว่าการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา
เท่านั้น⁵⁹

การส่งเสริมพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการ
ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง โดยอาจมีจุดเน้นที่แตกต่างกันบ้างตามสถานการณ์แวดล้อมต่าง ๆ ที่แต่ละ
พระองค์เผชิญต่างกัน การเปรียบเทียบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ที่ทรงอธิบายว่า "ในรัชกาลที่ 1 ใครแข็งแรงในการทำสงครามก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ 2

⁵⁷ หลวงผดุงแคว้นประจันต์, "ลัทธิธรรมนิยมราชภูวภาคอีสาน," ใน ลัทธิธรรมนิยม
ต่าง ๆ เล่ม 1, หน้า 15-16.

⁵⁸ พระโพธิวงศาจารย์, กำเนิดสมณศักดิ์ของชาวเมืองเวียงจันทน์โบราณ, หน้า 24-30.

⁵⁹ สายชล วรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 100-107.

ใครแต่งบทกลอนดีก็เห็นคนโปรด ในรัชกาลที่ 3 ใครสร้างวัดก็เป็นคนโปรด"^{๕๐}
เป็นการอธิบายให้เห็นสถานภาพของประเทศไทยเริ่มเข้าสู่สภาวะที่มั่นคงขึ้นเรื่อย ๆ จนสามารถมี
การส่งเสริมการะด้านศาสนาอย่างมากขึ้นได้

ความรุ่งเรืองในการศึกษาปริยัติธรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
เริ่มปรากฏพระสงฆ์จากเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มเดินทางเข้ามาศึกษาปริยัติธรรมใน
กรุงเทพฯตามสำนักศึกษาปริยัติธรรมต่าง ๆ ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2369 เป็นอย่างช้า อาทิ
พระอริยวงศาคตญาณ (ลุ่ม) เดินทางมาจากเมืองอุบลราชธานีมาศึกษาปริยัติธรรมในสำนัก
วัดสระเกศจนสามารถสอบได้เปรียญ 3 ประโยค^{๕๑} พระครูบุญมาจากเมืองพนานิคมเดินทางมา
ศึกษาปริยัติธรรมที่สำนักวัดจักรวรรดิราชาวาส^{๕๒} ท่านญาณุรักษ์ค้ำพิมพ์จากเมืองขอนแก่นมา
ศึกษาในสำนักวัดสามจีน^{๕๓} ท่านนฤโล (ดี) จากเมืองอุบลราชธานีเดินทางเข้ามาศึกษาปริยัติธรรม
ในสำนักวัดมหาธาตุและย้ายไปยังวัดบวรนิเวศวิหารในเวลาต่อมา^{๕๔}

การเดินทางเข้ามาของพระสงฆ์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหล่านี้มีจุดหมายสำคัญ
เพื่อการศึกษาปริยัติธรรมจากสำนักวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯทำให้จารีตทางพุทธศาสนาจาก
กรุงเทพฯได้ขยายเข้าสู่ชุมชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเห็นได้จากเมื่อพระสงฆ์เหล่านี้เดินทาง
กลับไปยังท้องถิ่นของตน ได้จัดการสอนปริยัติธรรม ก่อสร้างถาวรวัตถุเลียนแบบมาจากกรุงเทพฯ

^{๕๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป,"
ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 17 ภาคที่ 29, หน้า 90-91.

^{๕๑} เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 541.

^{๕๒} ไตรย कुमारทองสิง-จันทร์ กานกายน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 48.

^{๕๓} นิศาลกรรม (พิมพ์เป็นที่ระลึกงานทำบุญฉลองครบ 6 รอบพระราชินีศาลสุธิ
วัดศรีจันทร์ จังหวัดขอนแก่น) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2518), หน้า 3-9.

^{๕๔} พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม (ที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมาและฉลองพระอุโบสถ
วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. 2479) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์,
2478), หน้า 18-19.

ในท้องถิ่นของตน⁶⁵ แต่อย่างไรก็ตามยังไม่สามารถระบุเวลาที่แน่นอนที่พระสงฆ์เหล่านี้ได้เดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ แต่สามารถสรุปได้จากสภาพแวดล้อมความเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง การศาสนาที่เกิดขึ้นว่าคงเริ่มต้นขึ้นหลังปี พ.ศ. 2369 หลังกรณีเหตุการณ์กบฏของเจ้าอนุวงศ์ แห่งเมืองนครเวียงจันทน์ ซึ่งตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกล่าวถึง การเดินทางไปศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯพร้อมกับชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่จะเดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อสืบหาญาติของตนที่ถูกกวาดต้อนไปยังกรุงเทพฯหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ของพญูลอ (ตี)⁶⁶ หรือในกรณีพระครูบุญมาประมาณไว้ว่าเดินทางเข้ากรุงเทพฯในปี พ.ศ. 2374⁶⁷

กล่าวได้ว่าจารีตทางพุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนการก่อตั้ง ธรรมยุติกนิกายจึงไม่เพียงแต่การรับจารีตทางพุทธศาสนาจากอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง ได้เริ่ม มีการนำจารีตทางพุทธศาสนาจากกรุงเทพฯที่ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นแล้วในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว

ศูนย์วิทยพัทธยากร

⁶⁵ พระมหาชัยวัฒน์ ชยวฑฒโน, "ประวัติวัดทุ่งศรีเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี," ใน ประวัติเมืองอุบลราชธานีและประวัติวัดทุ่งศรีเมือง (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2513), หน้า 25.

⁶⁶ หมุน โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป) (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานครบรอบอายุ 80 ปีของท่านเจ้าคุณพระศรีธรรมวงศาจารย์สถิต ณ วัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี วันที่ 6 มกราคม พ.ศ. 2505) (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พาณิชย์, 2504), หน้า 30.

⁶⁷ ไตรยกุมาร ทองสิง-จันทร์ กานกายน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 58.